

manlılar'da jeomanyetizma ve jeofizikle ilgili ilk kitaptır. 1732'de Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ's*ını basan İbrâhim Müteferrika esere yaptığı eklerde, Türkler'in 1731'de gerçekleştirdiği ilk jeofizik ölçüm olan manyetik sapma açısının ölçümünden bahsetti; manyetik sapma açısının sebeplerine, zamana ve mekâna göre değişeceğine ilişkin bilgiler verdi. İstanbul Bebek'te yapılan ölçümde manyetik sapma açısı 11,5 derece batı olarak belirlendi.

1825'te Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın filozoflara atfen verdiği bilgiye göre arzın içinde sıkışan büyük buhar (gaz) kütlesinin boşalmak için yeri zorlaması sonucunda yer sarsıntısı denilen olay gerçekleşir. Bazı durumlarda buharın yeri şiddetle yarması sırasında büyük bir gürültü çıkar; bazan yerden yanıcı maddeler püskürür; bu durum günlerce, aylarca hatta yıllarca sürebilir (*Ma'rifetnâme*, s. 120-121). Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un başhocası İshak Efendi, *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye* adlı eserinin IV. cildinde jeofizik bilgilerine mineraloji, jeoloji ve astronomi gibi diğer bilimlerle birlikte yer verir; bu bilimleri fizik ve kimyanın bir konusu gibi ele alır. İshak Efendi, yer sarsıntılarının volkanik hareketlerden ve genel olarak arzın içindeki kükürt, zift gibi yanıcı maddelerle dolu çukurlardan doğduğunu belirtir. Ayrıca volkanik olan ve olmayan bölgelerde gerçekleşen farklı şiddetteki depremlerin, deprem sırasında meydana gelen gürültü, gaz ve alev püskürmesi gibi olayların jeolojik açıklamasını yapar. Rusçuklu diye anılan Osmanbeyzâde Mehmed Ali Fethi, Fransızca'dan Arapça'ya *'İlm-i Tabakât-ı Arz* adıyla jeofiziklerin söz eden bir kitap çevirdi (İstanbul 1269). 1868 yılında hava tahminlerinin telgrafla belirli merkezlere iletilmesi için Fransız hükümetinin önerisi üzerine aynı sistemle çalışacak bir rasathâne (Rasathâne-i Âmire) İstanbul'da açıldı, müdürlüğüne Türkiye'deki telgraf şebekesinin islahı için getirilen I. Coumbary (Kumbari Efendi) tayin edildi. Bu rasathânede meteorolojik, sismolojik gözlemler yapıldı. 1872'de Türkiye'nin ilk maden mühendisi olarak bilinen İbrâhim Edhem Paşa tarafından Rasathâne-i Âmire'de bugünküne oldukça yakın değerde yer çekimi ivmesi belirlendi.

1894 depreminin ardından rasathânede deprem aletlerinin eksikliği farkedildi ve Avrupa'dan alet sağlanması için girişimde bulunuldu. En gelişmiş sismograf hakkında Avrupa'da ayrıntılı bir araştırma yapılması, ayrıca rasathâne müdürü Coumbary'nin yanında çalışmak üzere Pa-

ris veya İtalya'dan uzman bir kişi getirilmesi, bu konuda yetiştirilmek üzere Osmanlılar'dan birkaç kişinin tayin edilmesi için 18 Temmuz 1894'te irade çıkarıldı. Berlin, Paris, Viyana ve Roma'daki uzmanlarla bağlantı kuruldu, elde edilen bilgiler Osmanlı hükümetine bildirildi. Yapılan uzun inceleme ve araştırmaların sonuçları sadâret tarafından II. Abdülhamid'e sunuldu ve alınması istenen aletin Roma'dan siparişine karar verildi. Ayrıca gelecek aletlerin kullanılmasını öğretmek için uzman bir kişinin yine Roma'dan davet edilmesi uygun görüldü. Roma Rasathânesi Deprem Şubesi müdürü G. Agaomennone bir yıl süreyle hizmet etmek üzere deprem şubesi müdürü unvanıyla Rasathâne-i Âmire'de göreve başladı. Roma'dan getirilen aletin önce Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'de denenip neticenin padişaha bildirilmesi konusunda irade çıktı.

1894'te G. Agaomennone tarafından Osmanlı Devleti Zelzele Servisi kuruldu. Agaomennone, 1894-1895 yıllarına ve 1896 başlangıcına ait sismik notları içeren bir bülten hazırladı. Aynı yıl II. Abdülhamid'in tâlimatıyla 1894 depreminin incelenmesi için Atina Rasathânesi müdürü D. Egenitis İstanbul'a davet edildi. Egenitis'le birlikte rasathâne müdürü Coumbary ve yarımcısı Emile Lacoine'den oluşan heyet tarafından sahada yapılan incelemelerle valiliklerden gelen bilgilere göre 1894 depreminin çeşitli bölgelerdeki süresine ve şiddetine ilişkin ayrıntılı bir rapor hazırlanıp padişaha sunuldu. Egenitis ayrıca Marmara bölgesi paftası üzerinde Türkiye'de yapılan ilk jeofizik haritayı çıkardı. Bu haritada esas olarak beş şiddet bölgesi tanımlandı. Birinci bölge depremin en ağır hissedildiği, en çok zarar gören yerlerdir. Bu bölgenin büyük eksenî Çatalca'dan İzmit körfezi boyunca Adapazarı'na kadar 175 km., küçük eksenî 74 kilometredir. Yerleşim yerlerinin ikinci derecede etkilendiği ikinci bölgenin büyük eksenî 248 km., küçük eksenî 74 kilometredir. Akhisar'dan Tekirdağ'a kadar uzanan alanı içine alır. Depremin bazı eşyaları yere düşürecek kadar etki yaptığı üçüncü bölgenin büyük eksenî 354 km., küçük eksenî 174 kilometredir. Bursa, Bilecik, Geyve, Şile, Karadeniz'in bir kısmı, Boğaz, Vize, Marmara denizinin bir kısmı, Bandırma ve Erdek gibi yerler bu bölgede yer alır. Dördüncü bölge, sadece sarsıntının hissedildiği bölge olup Yanya, Bükreş, Girit, Yunanistan, Konya ve Anadolu'nun büyük kesimini kapsar. Beşinci bölge depremin çok hafif hissedildiği coğrafyayı kapsar. Avru-

pa, Asya ve Afrika'nın bir kısmı bu bölge-lerdir.

1895 yılında Fransa'dan sözleşmeli olarak getirilen ve tuğgeneral rütbesiyle harita komisyonu başkanlığına tayin edilen Gilbert Defforges (Deforj Paşa) Eskişehir ve Bakırköy'de mutlak gravite ölçümleri yaptı. Otuzbir Mart Vak'ası'nda (12 Mart 1909) Maçka'da bulunan rasathâne aletleri ve sismograflar tahrip edildi. Daha sonra toplanan aletler Kabataş Lisesi'ne verildi. Türkiye'de ilk meteoroloji dersi 1909'da Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlîsi'nde başlandı. 1910-1911 yıllarında üç Trakya'da olmak üzere kırk dört noktada jeomanyetik elemanlar belirlendi. 1910'da Rasathâne-i Âmire müdürlüğüne getirilen Mehmet Fatin (Gökmen) 1911'de Kandilli'de bir meteoroloji istasyonu kurdu. 1915'te I. Dünya Savaşı sırasında Almanlar tarafından Balkan yarımadası, Anadolu, Suriye ve Süveyş Kanalı'nda bazı meteoroloji istasyonlarının tesisi için teşebbüse geçildi. İstanbul merkez seçildi; Leipzig Üniversitesi'nden Ludwig Veickmann ve Peregrin Zistler, Kuve-i Havâiyye Müfettişliği Rasat-ı Havâiyye Müdürlüğü'nü kurdular (ayrıca bk. KANDİLLİ RASATHÂNESİ).

BİBLİYOGRAFYA :

İbrâhim Hakkı Erzurûmî, *Ma'rifetnâme*, İstanbul 1310, s. 120-121; İshak Efendi, *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye*, İstanbul 1249, IV, 458-462; N. N. Ambraseys – C. F. Finkel, *Seismicity of Turkey and Adjacent Areas, a Historical Review: 1500-1800*, İstanbul 1995; Eşref Atabey, *Deprem*, Ankara 2000; Orhan Sakin, *Tarihsel Kaynakları İle İstanbul Depremleri*, İstanbul 2002; Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında Depremler ve Algılanma Biçimleri*, İstanbul 2003; Ferhat Özçep v.dğr., "Bilim ve Teknoloji Sürecinde Jeoloji ve Türkiye Örneği", 1. *Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri (15-17 Kasım 2001): Türk Teknoloji Tarihi* (haz. Emre Dölen – Mustafa Kaçar), İstanbul 2003, s. 171-188; a.mlf. v.dğr., "Türkiye'de Jeomagnetik Çalışmalar", a.e., s. 188-202; a.mlf. v.dğr., "Türkiye'de Sismoloji (Deprem-Bilim) Çalışmaları", a.e., s. 203-222; a.mlf. v.dğr., "Bilim Tarihi Yaklaşımıyla Osmanlı İmparatorluğunda Sismoloji Çalışmaları", *Jeofizik Bülteni*, XXXVII, 86-90.

YAVUZ UNAT

ZEM

(الذم)

Bir kimseyi kötü veya çirkin bir niteliğiyle anıp onu yermek, kınama anlamında ahlâk terimi.

Sözlükte **zem** (**zemm**) "bir insanı, bir nesneyi veya davranışı onda bulunan ya da bulunduğu iddia edilen kötü ve çirkin bir niteliği yüzünden yermek, kınamak, ayıp-

ZEM

lamak" anlamında masdar, bu şekilde kö-tüleyici söz ve davranışları ifade etmek üzere isim olarak kullanılır; karşıtı **medih**-tir. Aynı kökten türeyen **mezzemmet** de "yerme, yergi" mânasına gelir. Kınayıcı ve ayıplayıcı sözler söyleyene **zâmm**, kınanıp yerilene **mezmûm**, **zemîm**, **müzemmem** denir. Zem ve zâmm kelimelerine "ayıp, kusur" mânası da verilir. Genelde iyi huylar **ahlâk-ı hamîde**, kötü huylar **ahlâk-ı zemîme** diye nitelenir. "Hecv / hicâ", "istih-fâf", "ayb" ve "ta'yib" masdarları da zeme yakın anlamlar taşır. Bununla birlikte zem sadece sözlü yergi için kullanılırken ayb ve ta'yibin hem sözlü hem fiilî yergiyi kapsadığı belirtilir. Zem gibi sözle yermeyi ifade eden hiciv daha çok yergi ve eleştiri içerikli manzum eserler için kullanılır (Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "ayb" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "zmm" md.; *Kâmus Tercümesi*, IV, 292-294; Dozy, I, 488-489; Kâdî Abdülcebbar, s. 611, 699; İbn Sîde, XI, 55-56).

Kur'an-ı Kerim'de zem kavramı mezmûm şeklinde üç âyette yer alır; iki yerde günahkârların âhirette ve Allah katındaki durumu tasvir edilir (el-İsrâ 17/18, 22), bir yerde de insanların dış görünüşe bakarak yapacakları kınamaya atıfta bulunulur (el-Kalem 68/49). Hadislerde de zem ve bazı türevleri kullanılmıştır (Wensinck, *el-Mu'cem*, "zmm" md.). Bir rivayette göre Hz. Peygamber ashabına şöyle demiştir: "Allah'ın, beni Kureys'in tel'in ve hakaretlerinden kurtarmasına hayret etmez misiniz! İsmim 'Muhammed' (övlümüş) iken onlar bana 'müzemmem' (yerilmiş) diyorlardı" (*Müsned*, II, 244, 340, 369; Buhârî, "Menâkıb", 17; Nesâî, "Talâk", 25). Gerek Kur'an'da gerekse hadislerde zem yanında levm, suhriyye, lezm, ayb, gıybet, nemîme gibi kınama, alay, hakaret ve aşağılama ifade eden kavramlarla insanları inciten, itibarlarını zedeleyen, sonuçta toplumsal birliği ve dirliği bozan söz ve davranışların eleştirildiği görülür (meselâ bk. el-Mâide 5/54; el-Hucurât 49/11-12; Müslim, "Cenâ'iz", 100, "Birr", 55). Öte yandan birçok âyette inkârlarını, günah ve kötülüklerini ısrarla sürdüren, din konusunda müslümanlara husumet besleyen, insanlara zarar veren kişilerin ve toplulukların olumsuz sözleri ve davranışlarından örnekler verilmiş, bunlar yerilip kınanmıştır (meselâ bk. el-Mutaffifin 83/1-17; el-Fecr 89/17-26; el-Alak 96/6-19; el-Hümeze 104/1-9; el-Mâûn 107/1-7).

Ahlâk kitaplarında zem kavramının genellikle medihle birlikte ve iki bağlamda kullanıldığı görülür. İlkinde yerginin psiko-

lojik tahlili, bir kimseyi bedenî, ruhî, dinî veya ahlâkî bir kusuru, özrü, yetersizliği sebebiyle yermenin hükmü ve bu tür yer-gilere mâruz kalan kimselerin nasıl davranması gerektiği anlatılır. İkincisinde insanın mânevî hayatının kaynağı olan psikolojik güçleri, donanım ve melekeleriyle bunların ürünü olan davranışlarının ve nihayet insanı kuşatan, onun ahlâkî hayatını ilgilendiren dış şartların iyi ve kötü yönleri, faydaları ve zararları, bunları doğru tanımlayıp faydalı hale getirmenin yolları hakkında görüş ve tavsiyeler ortaya konur. Bu bağlamda "zemmü'l-vesvese, zemmü'l-gazab, zemmü'l-hased, zemmü'd-dünyâ, zemmü'l-buhl, zemmü'l-câh, zemmü'l-mâl" vb. kavramlarla kişide bir ahlâk kültürü, ahlâk bilinci ve sorumluluğu geliştirilmeye çalışılmış, bu amaçla birçok eser yazılmış, ahlâkın genel konularını içeren eserlerde de kötülük ve erdemsizliklerin yerildiği bölümlere yer verilmiştir.

İslâm âlimleri zemmi zemmedenin niyetine ve güttüğü amaca, yergiye mâruz kalan açısından ise eleştirinin haklılığı veya haksızlığına, onun ahlâkî hayatı üzerindeki etkisine göre değerlendirebilir. Râgib el-İsfahânî övgü ve yerginin insan davranışları üzerindeki etkisine işaretlerle, "Yergi bir kimseyi kötülük işlemekten alıkoymaz, övgü de iyilik yapmasını sağlamazsa o kimse cansız nesneden veya hayvandan fark-sızdır" der (*ez-Zer'â*, s. 277). İbn Hazm'a göre ise insanların kınama ve ayıplamasından kurtulabileceğini sananlar yanlış bir düşünceye kapılmışlardır. Ayrıca akıllı insan başkalarının kendisini övmesinden ziyade yermesinden memnun olmalıdır. Çünkü övgü kişinin kendini beğenip böbürlenmesine yol açar, ahlâkına zarar verir; yergi ise kusurlarını tamir edip ahlâkını zenginleştirmesine katkı sağlar; bu sebeple akıllı insan için yergi bir nimettir (*Ahlâk ve Davranış Tarzları*, s. 40-41). Gazzâlî konuyu psikolojik, ahlâkî ve dinî boyutlarıyla incelediği *İhyâ'*ın "Hubbû'l-câh" adlı bölümünde yergiyi üç kısma ayırır. a) Yeren kimse eleştirilerinde haklı ve samimidir; yerdği kimseye şefkat duyduğu için ona nasihat etmeyi amaçlar. b) Yergicinin eleştirileri doğru olmakla birlikte niyeti yerdği kimseyi üzüp aşağılamaktır. c) Yeren kimse yalancı ve iftiracıdır. Yergiye mâruz kalan kişi birinci durumda kendisine yöneltilen eleştirilerden memnun olmalı, bunlardan yararlanarak kusurlarını düzeltmelidir. İkinci durumda da eleştiren kimse-nin niyetine bakmayıp yerilmesine sebebiyet veren kusurlarını gidermeye çalışmalıdır. Yergi ve eleştirilerin iftiraya var-

ması durumunda da yergiye yergiyle karşılık vermek yerine kendisine isnat edilen kusurların yalan ve iftiradan ibaret olduğunu düşünerek Allah'a şükretmeli, iftiracının kendi günahlarını üstüne almakla yükünü hafiflettiğini bilmelidir. Nihayet yergici yaptığı haksızlık yüzünden Allah'ın gazabına uğrayacağından ayrıca yerilen kişinin onu cezalandırmaya kalkışması doğru değildir. Bu konuda faziletin en üst derecesi, yerilenin kendisini yeren kimsenin bu ahlâkını düzeltmesi, ona merhamet etmesi ve onu başışlaması için Allah'a dua etmesidir. Kulluğun özüne varanlar övül-mekten huzursuz olur; kusurlarını düzeltip iyiliklerini çoğaltmaya vesile olacağı için yerilmekten memnuniyet duyar (III, 290-292).

Ahlâk literatüründe kötülükleri ve erdemsizlikleri yermek amacıyla yazılan eserlerden bazıları şunlardır: İbn Ebû'd-Dünyâ, *Zemmü'l-keziib ve ehlih* (nşr. M. G. Nasûh Uzkûl, Beyrut 1993); *Zemmü'l-gıybe ve'n-nemîme* (nşr. Necm Abdurrahman Halef, Kahire, ts. [Dârü'l-İtisâm]); *Kitâbü Zemmi'd-dünyâ* (nşr. Ella Apperrot Almagor, Jerusalem 1984); Ebû Bekir el-Âcurrî, *Zemmü'l-livât* (nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhim, Kahire 1990); Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Zemmü'l-müvesvisîn* (nşr. Hasan b. Emîn Âlû Mendûve, Kahire 1407); Ebû Hayyân et-Tevhidî, *Zemmü'l-vezîreyn / Ahlâku'l-vezîreyn* (nşr. Muhammed b. Tâvî et-Tancî, Dimaşk 1965); Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir, *Zemmü men lâ ya'meli bi-'ilmih* (nşr. Ahmed Bezre, Dimaşk 1990); Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ'* (nşr. Ahmed Abdüsselâm Atâ, Beyrut 1987); İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zemmü'l-hased ve ehlih* (nşr. A. H. Ali Abdülhamîd, Allan 1986); Hâce Abdullah el-Herevî, *Zemmü'l-kelâm ve ehlih* (nşr. Ebû Câbir Abdullah b. Muhammed el-Ensârî, Medine 1419/1998); Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî, *Şifâtü'n-nifâk ve zemmü'l-münâfikîn* (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1985). Bazı ahlâk kitaplarında kötülüklerin tanıtımı ve eleştirisinin yapıldığı bölümlerin başlığında zem kavramının sıkça kullanıldığı görülür. İslâm ahlâk kültürünün buna ilişkin en değerli ve kapsamlı eseri olan *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn*'de müellifin "Rub'u'l-mühlikât" adını verdiği, on bölümden oluşan III. cildin son altı bölümü "Öfke, Kin ve Hasedin Zemmi", "Dünyanın Zemmi", "Cimrilik ve Mal Sevgisinin Zemmi", "Mevki Sevgisi ve Riyanın Zemmi", "Kibir ve Ucbün Zemmi", "Gururun Zemmi" başlıklarıyla taşır.

BİBLİYOGRAFYA :

Kamus Tercümesi, IV, 292-294; R. Dozy, *Supplement aux dictionnaires arabes*, Beyrouth 1968, I, 488-489; *Müsned*, II, 244, 340, 369; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûl'l-İhamse*, s. 611, 699; İbn Hazm, *Ahlâk ve Davranış Tarzları: Nefislerdeki Ahlâki Hastalıkların Tedavisi* (trc. Mustafa Çağrıncı), Ankara 2012, s. 40-41; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhtâzî'l-a'zam* (nşr. Mustafa Hicâzî – Abdülazîz Berhâm), Kahire 1419/1998, XI, 55-56; Râgib el-İsfahânî, *ez-Zer'â ilâ mekârimi's-şerî'a* (nşr. Ebû'l-Yezîd el-Acemî), Kahire 1405/1985, s. 277-278; Gazzâlî, *İhyâ'*, III, 289-293; Ma'n Tevfik Dehhâm el-Hayâlî, *el-Medh ve'z-zem fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Beyrut 2006.

MUSTAFA ÇAĞRINCI

ZEMAHŞERÎ

(الزمخشري)

Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer
b. Muhammed el-Hârizmî
ez-Zemahşerî
(ö. 538/1144)

el-Keşşâf adlı tefsiri yanında
Arap dili ve edebiyatına dair
çalışmaları ile tanınan
çok yönlü Mu'tezile âlimi.

27 Receb 467 (18 Mart 1075) tarihinde Hârizm bölgesinde Türkmenistan'ın Taşavuz (Daşoğuz, Taşauz) ili Köroğlu ilçesindeki (İlmamedov, XX/2 [2011], s. 192) Zemahşer'de doğdu. Mekke'de Kâbe'ye mücâvir olarak bulunduğundan "Cârullah", mensup bulunduğu bölgenin övünç kaynağı sayıldığı için "Fahr-i Hârizm" lakaplarıyla anılır. Zemahşerî'yi genelde Fars kökenli kabul edenlerin yanında, özellikle yaşadığı dönemde Hârizm'deki nüfusun büyük çoğunluğunu Türkler'in oluşturmamasından dolayı Türk asıllı kabul edenler de vardır. Bununla birlikte Zemahşerî eserlerinin hemen tamamını Arapça kaleme almış, hatta eserleriyle bu dile hizmet etmeyi şeref saymıştır (*el-Mufaşşal*, I, 17-19). Şiirlerindeki bazı ifadelerden onun dindar bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. Selçuklu Veziri Müeyyidülmülk tarafından herhalde siyasî bir sebeple hapse atılan babası ilim ve takvâ sahibi bir mahalle imamı idi ve muhtemelen hapiste iken vefat etmişti; dedesi de dindar bir kişiydi (Zemahşerî, *Divân*, s. 270-275). Kaynaklarda Zemahşerî'nin bir bacağına sakatlığı, bu yüzden uzun elbise giydiği belirtilir. Onun topal kalmasının sebebiyle ilgili olarak bir seyahat sırasında şiddetli soğuktan ayağının donması, damdan veya binek hayvanından düşmesi, çocukluk yıllarında bir kuşun ayağını kopardığı için annesinin bedduasını alması gibi olaylardan söz edilir. İbn Halli-

kân'ın naklettiği bir rivayete göre Zemahşerî, insanların kesik bacağı sebebiyle kendisi hakkında yanlış bir düşünceye kapılmasından endişe ettiğinden ayağının şiddetli soğuktan donması yüzünden kesildiğine dair birçok kişinin şahitliğini içeren bir belge düzenlemiştir (*Vefeyât*, V, 169).

Yaşadığı dönemde Hârizm canlı bir ilim ve kültür merkeziydi. Buna rağmen Zemahşerî gerek sakatlığı gerekse ailesinin geçim sıkıntısı çekmesi yüzünden babası tarafından terzilik mesleğine verildi; fakat onun ilim tahsili hususundaki ısrarı üzerine medreseye gönderildi. Vefatından birkaç yıl öncesine kadar ilim tahsili ve icâzet almak için çaba sarfetti. Gençlik yıllarından itibaren Hârizm, Buhara ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde birçok âlimin derslerine katıldı. İlmî şahsiyetinin oluşmasında en büyük pay, lûgat, nahiv, tıp gibi alanlarda döneminin en büyük âlimlerinden kabul edilen Mu'tezile âlimi Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî'ye aittir. Hârizm'de Mu'tezile mezhebinin görüşlerini yaydığı söylenen Dabbî, Zemahşerî'yi yetiştirmesinin yanında ona her türlü maddî ve mânevî yardımda bulunup bazı devlet adamlarıyla tanışmasına vesile oldu. Zemahşerî'nin Mu'tezile düşüncesiyle irtibatını sağlayan iki hocasından daha söz edilmektedir. Bunlar Zeydî-Mu'tezilî müfessir, fıkıh ve kelâm âlimi Hâkim el-Cüsemî ile (İbrâhîm b. Kâsım, II, 892) kendisine kelâmı (usul) hocalık, tefsirde öğrencilik yapan, son dönemin en önemli Mu'tezile kelâmcısı kabul edilen Rükneddin İbnü'l-Melâhimî'dir (Abdüsselâm b. Muhammed el-Enderesbânî, s. 368; Taşköprizâde, II, 100; ayrıca bk. Koloğlu, s. 49). Zemahşerî, Bağdat'ta Ebû'l-Hasan Ali b. Muzaffer en-Nisâbüri ve Ebû Nasr el-İsfahânî'den edebî ilimler, Ebû'l-Hattâb Nasr b. Ahmed İbnü'l-Batir, Ebû Sa'd eş-Şekkânî ve Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî'den hadis, Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'den hadis ve fıkıh dersleri aldı. Mekke'de Ebû Bekir Abdullah b. Talha el-Yâbüri'den Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını okudu; Ebû's-Saâdât İbnü's-Şecerî'den nahiv ve edebiyat tahsil etti.

Talebe seçiminde ve icâzet verme hususunda çok titiz davranan Zemahşerî Hârizm, Bağdat, Mekke gibi şehirlerde birçok öğrenci yetiştirdi. Bakkâlî, Ali b. Muhammed el-İmrânî el-Hârizmî, Âmir b. Hasan es-Simsâr, Ebû'l-Mehâsin İsmâil b. Abdullah et-Tavîlî, Ebû Sa'd Ahmed b. Mahmûd eş-Şâşî ve Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî onun talebeleri arasında zikredilebilir. Yakın dostu ve hâmisî olan Mekke

Emîri Ebû'l-Hasan Ali (Uley) b. İsâ b. Vehhâs da Zemahşerî'ye hem hocalık hem öğrencilik yaptı (İbnü'l-Kiftî, III, 268; Lane, s. 251). Zemahşerî Ebû Tâhir es-Silefî, Reşîdüddin el-Vatvât, Ebû Tâhir el-Husûî ve Zeyneb bint Şi'râ gibi âlimlere de icâzet verdi. Hadis rivayet ettiği bilinen Zemahşerî'den İbn Şehrâşûb gibi bazı Şîfî âlimleri rivayette bulundu. Çağdaşı Abdüsselâm b. Muhammed el-Enderesbânî, Zemahşerî'nin Hârizm'de hadis ilmini ihya eden ilk kişi olduğunu ve Irak'tan hadis kitapları getirtip insanları bunları okumaya teşvik ettiğini, bu sayede hadis ilminin bölgede yayıldığını söylemektedir (*Fî Sireti'z-Zemahşerî*, s. 379). Zehebî ve İbn Hacer hadis rivayeti konusunda Zemahşerî'yi "sâlih" olarak nitelendirmiş, ancak insanları i'tizâlî fikirlere davet ettiği için onun özellikle *el-Keşşâf* adlı tefsirine ihtiyatla yaklaşılması gerektiğine dikkat çekmişlerdir (*Mizânü'l-İftidâl*, IV, 78; *Lisânü'l-Mizân*, VI, 4). Hiç evlenmemiş olduğu anlaşılan Zemahşerî, Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'e yazdığı bir şiirde değersiz kişilerin yüksek makamlara geçtiğinden şikâyetle bulunup kendisinin üstün meziyetlerinden dolayı lâ-yık olduğu makama getirilmesini istedi. Fakat muhtemelen kendini çok övmesi ve Mu'tezilî olmakla iftihar etmesi gibi sebeplerle beklediği ilgiyi göremedi. Bunun üzerine Hârizm'den ayrılıp Horasan'a gitti; bazı devlet adamlarıyla görüştü ve bir kasidesinde Mücîrüddevle el-Erdistânî'yi methetti. Ardından İsfahan'a geçti; burada da Melikşah'ın oğlu Muhammed'le yakın ilişki kurup onu öven şiirler yazdı.

Zemahşerî 512 (1118) yılında şiddetli bir hastalığa yakalandı. Bu sırada gördüğü bir rüya üzerine devlet adamlarına bir daha methiye yazmamaya, onlardan ihsan ve makam talep etmemeye karar verdi. Sağlığına kavuştuktan sonra Mekke'ye gitmek üzere yola çıktı; Bağdat'a uğrayıp buradaki âlimlerle görüştü, onların derslerine katıldı. Mekke'ye ulaştığında Emîr İsâ b. Vehhâs tarafından karşılandı. Bu arada Arap yarımadasının birçok bölgesini dolaştı. Seyahatleri esnasında Arap kabileleriyle ilgilendi; Arapça'nın incelikleri ve farklı lehçeleri hakkında geniş bilgi edindi. Mekke'de iki yıllık ikametinin ardından Hârizm'e döndü. Burada Hârizmşahlar Hükümdarı Kutbüddin Hârizmşah ile oğlu Atsız ona büyük itibar gösterdi. Hârizm'e dönüşünden on yıl kadar sonra tekrar Mekke'ye hareket etti. Dimaşk'a uğrayıp Tâcûlmülûk Börî b. Tuğtegin ve oğlu Şemsülmülûk'le görüştü; onları Bâtınîler'e ve Haçlılar'a karşı mücadelelerinden dolayı övdü. Dimaşk'ta